

प्रास्ताविक :

१२ व्या शतकाच्या शेवटी उत्तर भारतात तुकांनी स्थापन केलेली राज्ये हळूहळू एक शक्तिशाली केंद्रीय स्वरूपात पुढे आले. दक्षिणेतील मदुराई पर्यंत त्यांनी आपल्या राज्याचा विस्तार करून त्यावर आहे. नियंत्रण प्रस्थापित केले. सुलतानशाही सत्तेचा -हास १५ व्या शतकाच्या सुरुवातीला झाला. दिल्ली येथील राजपूत प्रशासनातील बरेच घटक बदल न करता त्यांनी आपल्या प्रशासनात घेवून त्यांना भारतातील तुर्की प्रशासनाचा भाग बनविले. दिल्ली सुलतानशाही शासन प्रणालीचा प्रभाव १६ व्या शतकात उदयास आलेको प्रशासन पद्धतीवर दिसतो. या काळात जमिनीची मोजणी करून तिची प्रतवारी ठरवण्यात आली. त्याम प्रामुख्याने अल्लाउद्दीन खिलजीचे नाव प्रथम घ्यावे लागते. त्याने आपल्या प्रशासनात आमूलाग्र बदल घडवून आणले. जमीन महसुलाच्या बाबतीतही अनेक बदल केले व राज्याचा महसूल वाढविला.

देशाच्या आर्थिक क्षेत्रात जमीन महसूल, व्यापार व उद्योगधंद्याचे स्थान महत्त्वाचे आहे. मध्ययुगीन भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यत्वे करून स्वयंपूर्ण होती. सर्वसाधारण लोकांच्या गरजा कमी होत्या. मुघल काळाच्या तुलनेने सुलतानशाही काळामध्ये विविध प्रकारच्या तयार मालाला कमी मागणी होती. निरनिराळे उद्योगधंदे मध्यम दर्जा आणि साध्या प्रकारचे असल्याने कच्च्या मालालाही विशेष मागणी नव्हती. त्यामुळे आपल्याला असे दिसून येते. की, या काळात मोठे कारखाने सुरु झाले नाहीत आणि मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंद्याची उभारणी झाली नाही. परंतु या काळात उद्योगधंदे होते.

प्रस्तुत प्रकरणात सुलतानशाही आणि विजयनगर प्रशासन व्यवस्था, शेती व महसूल व्यवस्था कशी होती यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. याचबरोबर येथील असणारा उद्योग व व्यापार कोणत्या स्थितीत होता याचीही माहिती दिलेली आहे. तत्कालीन प्रशासकीय कार्यक्षमता राबविण्यात आलेली धोरणे कोणत्या स्वरूपात होती. आर्थिक दृष्टिकोनातून राज्याची अवस्था काय होती, याची माहिती समजण्यास मदत होईल. याकाळातील प्रत्येक राज्यकर्त्याने आपापल्या परीने यामध्ये योगदान देण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. राज्याची प्रशासकीय आणि अर्थव्यवस्था कार्यक्षम तथा चांगली असेल तर राज्यकर्ते आपली सत्ता जास्त कालपर्यंत टिकवू शकतात.

प्रशासन : केंद्रीय आणि प्रांतिक :

अ) सुलतानशाहीकालीन केंद्रीय व प्रांतिक प्रशासन :

१) केंद्रीय प्रशासन

सुलतानशाही काळात केंद्रीय प्रशासनाचा प्रमुख सुलतान होता. त्याच्या हातात अनियंत्रित सत्ता होती, म्हणून त्यास लष्करी हुकुमशहा समजण्यात येई. मुस्लिम धर्माचे संरक्षण करणे, त्याचा प्रसार करणे आणि मुस्लिमप्रजेचे कल्याण ही त्याची कर्तव्ये असत. सुलतान हा सर्वोच्च सेनापती आणि न्यायाधीश असे. त्याची इच्छा म्हणजेच कायदा समजण्यात येत असे. या सुलतानाला राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी व सल्ला देण्यासाठी मंत्रीमंडळ स्थापन करण्यात आले होते. परंतु मंत्र्यांच्या सल्ल्याने काम करावे असे बंधन सुलतानावर नव्हते. मंत्र्याची नेमणूक करणे अथवा काढून टाकणे हे सर्वस्वी अधिकार सुलतानाचा होता. सुलतान हा आपल्या सोयीनुसार मंत्रीमंडळाची संख्या वाढवू शकत असे अथवा कमी करू शकत असे. सुलतानकालीन प्रशासकीय विकास हा प्रामुख्याने १३ व्या शतकाच्या शेवटी झाला. सुलतानकालीन प्रशासनातील मंत्रालये / खाती व प्रशासनाच्या सोयीकरिता राज्याचे केलेले विभाग पुढीलप्रमाणे होते.

२) सुलतान :

भारतातील सुलतानांनी स्वतःला सच्चा मुसलमान व बगदादच्या अब्बासी खालीफाचा प्रतिनिधी म्हणून घोषित केले होते. तसेच त्यांनी खुतबामध्ये बगदादच्या अब्बासी खालीफाच्या नावाचा समावेश केला. परंतु याचा अर्थ असा नाही की खलिफा हा भारतातील प्रशासनाचा प्रमुख होता. सुलतान हे खालीफाचे प्रतिनिधी म्हणून स्वतःला इस्लामी जगताचे आपण एक अंग आहोत हे दाखविण्याचा प्रयत्न करीत असत. सुलतानशाही मध्ये सुलतानाचे स्थान हे महत्वपूर्ण मानले जात होते. तो राज्यव्यवस्था, कायदाव्यवस्था आणि सैन्यव्यवस्थेचा प्रमुख असे. तो निरंकुश शासक असल्याने राज्याची संपूर्ण शक्ती त्याच्या हातात केंद्रित झाली होती. सुलतान हा राज्याचे संरक्षण आणि सुरक्षा यासाठी जिम्मेदार होता. कायदा आणि न्यायदान करणे हे त्यांचे उत्तरदायित्व होते. न्याय व्यवस्थेमध्ये न्यायाधीशांची नेमणूक तो करत असे. राज्यातील कोणत्याही अधिकाऱ्याच्या अन्यायाच्या विरोधात सरळ अपील सुलतानाकडे करता येत असे. न्यायदान करणे कोणत्याही शासकाचे अत्यंत महत्वपूर्ण दायित्व मानले जाते.

मुस्लिम शासकामध्ये वारसाचा कोणताही असा स्पष्ट नियम विकसित झालेला नव्हता. इस्लामी कायद्यामध्ये राज्याचा शासक निवडण्याची प्रथा होती. परंतु व्यावहारिकदृष्ट्या जो शासक यशस्वी असेल, त्याच्याच मुलाला उत्तराधिकारी म्हणून नेमले जात असे.

सुलतानशाही मध्ये उत्तराधिकारी म्हणून मोठ्या मुलालाच बसविले जात होते. असे नाही तर कोणत्याही मुलाला गादीवर बसविले जाई. उदा. अलतमशने आपला उत्तराधिकारी म्हणून आपल्या मुलाला न बसविता मुलीला गादीवर बसविले. आपला वारस आपणच नेमण्याची पध्दत रूढ झाली. त्यामुळे सुलतानांना आपोआपच अनियंत्रित सत्ता प्राप्त होवू लागली व ते हुकुमशहा बनले. कुराणाची खरी कल्पना अशी आहे की, मुस्लिमांचा राजा एकच असतो आणि तो म्हणजे ईश्वर. सुलतान हा ईश्वराचा प्रतिनिधी ह्या नात्याने तो पृथ्वीतलावर राज्य करित असे. त्यामुळे अनेक सुलतानांनी ईश्वराचा प्रतिनिधी म्हणून राज्य केले. त्यामुळे त्यांना अनियंत्रित सत्ता प्राप्त झाली.

१. दिवाणी-ए-विझारत (सहायक : नायब वझीर)

याचा प्रमुख वझीर असे म्हणत सुलतानाच्या गैरहजेरीत राज्याचा सर्व पत्रव्यवहार पाहणे, इतर खात्यावर नियंत्रण ठेवणे इ. कामे करावी लागत असत. सुलतान आणि प्रजा यांना जोडणारा दुवा असे, भावना, त्यांच्या आकांक्षा वजीरा मार्फतच समजत असत. राज्याच्या जमाखर्चावर लक्ष ठेवत असे. याच्या सुलतान प्रजेच्या मदतीला नायब वझीर असे तो राज्याच्या जमाखर्च ठेवण्यात बजीराला मदत करित असे. नायब बजीराच्या मदतीला शरीफ-ए-मुमालिक (महालेखाकार) व मुस्तफी-ए-मुमालिक (महालेखापरीक्षक) हे दोन अधिकारी असत. मुशरीफ-ए-मुमालिक (महालेखाकार) हा प्रांत आणि इतर विभातील प्राप्त हिशोबाचा लेखाजोखा ठेवत असे तर मुस्तौफी-ए-मुमालिक (महालेखा परीक्षक) हा या हिशोबाची तपासणी करत असे.

२. दिवाण-ए-अरिज (सैन्य मंत्रालय) :

दिवाण-ए-विजारत नंतर महत्वाचे खाते म्हणजे दिवाण-ए-अरिज होय. याचा प्रमुख अरिज-ए-मुमालिक असे. हा सैन्य भरती करणे, सैनिकांची हजेरी ठेवणे, सैन्याच्या परेड घडवून आणणे, सैन्याची शिस्त सांभाळणे, त्यांचा पगार देणे, अन्न पुरवठा करणे इ. कामे करावी लागत असत.

३. दिवाण-ए-इन्शा (पत्रव्यवहार खाते) :

या खात्याला राजप्रमुखाचा पत्रव्यवहार पहावा लागत असे. या कामामध्ये त्यास पत्रलेखनात प्राविण्य असलेले अनेक लेखक मदत करित असत. परराज्याचा पत्रव्यवहार, सरकारी आज्ञापत्रे आणि इतर पत्रव्यवहार या खात्यास पहावा लागत असे.

४. दिवाण-ए-रसालत (परराष्ट्र मंत्रालय) :

या खात्यामार्फत परदेशात वकील पाठविणे किंवा आलेल्या वकिलांचे स्वागत करणे त्याच बरोबर परदेशी वकिलांची पत्रव्यवहार ठेवणे इत्यादी कामे या खात्यास करावी लागत असे. थोडक्यात हे मंत्रालय म्हणजे आधुनिक काळातील परराष्ट्र खाते होय.

५. सद्र-उस-सदुर (धर्मदाय खाते) :

या मंत्रालयाकडे धार्मिक संस्था, शाळा, गोरगरीब, विद्वान पंडित यांना आर्थिक सहाय्य करणे हे काम या खात्यास करावी लागत असे.

६. दिवाण-ए-काझा (न्याय मंत्रालय) :

या खात्याचा मुख्य काझी होता. तो न्यायव्यवस्थेची देखरेख करित असे. न्यायदानाचे काम तो अतिशय चोखपणे बजावीत असे. मात्र न्यायदानाचा अंतिम निर्णय सुलतान हाच घेत असे.

५) इतर खाती :

१. दिवाण-ए-अमिर कोही (कृषी मंत्रालय) :

हे खाते सुलतान मुहम्मद तुघलक याच्या काळात निर्माण झाले. त्याने आपल्या कारकीर्दीत शेतीला उपयुक्त असेच निर्णय घेतले होते. या खात्यावर प्रशासनातील मुख्य वजीर हा नियंत्रण ठेवत असे. मुहम्मद तुघलकाने आपल्या राज्यातील शेतीयोग्य नसलेली जमीन ओलीताखाली आणण्याचा प्रयत्न केला. शेती करिता अनेकप्रकारची अनुदाने देण्यात आली होती. त्याकरिता मुहम्मद तुघलकाने शेतकऱ्यांना बी बियाणे, अवजारे पुरवठा इत्यादी गोष्टी देऊ केल्या होत्या. त्यातून शेतकऱ्यांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न त्याने केला होता. त् हा विभाग शेतीचा विकास करण्याच्या दृष्टिकोनातून महत्वाचा मानला जात होता.

२. दिवाण-ए-चरिद (गुप्तहेर खाते) :

या खात्याचा प्रमुख बरिद-ए-मुमालिक हा होता. सुलतान हा आपल्या मर्जीतील आणि विश्वासातील व्यक्तीची नेमणूक या खात्यावरती प्रमुख म्हणून करित असे. गुप्तहेर खाते हे राज्यातील आणि राज्याबाहेरील गु बातम्या सुलताना पर्यंत पोहोचवण्याचे काम करित होता. यामुळे सुलतानाला बाह्य आक्रमणापासून आणि अंतर्गत बंडाळी पासून सावध होता येत असे. यादृष्टीने हे खाते महत्वाचे मानले जात होते.

३. मजलीस-ए-खलबत (सल्लागार मंडळ) :

हे खाते राजाला अनेक महत्वाच्या निर्णयामध्ये सल्ला देण्याचे काम करित होते. या सल्लागार प्रशासनातील महत्वाच्या व्यक्तींचाच समावेश केला जात होता. यामध्ये अनेक विद्वान मंडळी असत. राज्याच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून ही विद्वान मंडळी राजाला सल्ला देण्याचे काम करित असत. सुलतान हा अनियंत्रित सत्ताधीश असल्याने त्यांचा सल्ला मान्य करण्याचे बंधन त्यांच्यावर नसे.

४. वकील-ए-दर (राजशिष्टाचार विभाग) :

हा विभाग शाही महल आणि सुलतान यांच्या व्यक्तिगत सेवा करत होता. या विभागांमध्ये अत्यंत विश्वसनीय अशा व्यक्तींचीच नेमणूक करण्यात येत असे. या विभागाच्या माध्यमातून राजदरबारशी संबंधित आदेश प्रसारित करणे आणि कार्यान्वित करणे ही महत्वाची जबाबदारी या विभागाला पार पाडावी लागत होती. या विभागाच्या बरोबरीचा विभाग म्हणजे आमिर-ए-हाजीव हा अधिकारी दरबारी शिष्टाचार विषयक नियम लागू करत असे. हा अधिकारी सुलतान आणि निम्न श्रेणीचे पदाधिकारी अथवा जनता यांच्यामध्ये मध्यस्थी करण्याचे काम तो करत होता. त्यामुळे हा अधिकारी कधीकधी वजीरा पेक्षाही वरचढ ठरत असे.

याव्यतिरिक्त केंद्रीय प्रशासनामध्ये वेगवेगळे विभाग कार्यरत होते. त्यामध्ये आमीर-ए-आखर (घोड्यांचा विभाग), शहाना-ए-पील (हत्ती विभाग), आमिर-ए-मजलीस (सल्लागार मंडळ विभाग), यासारख्या विभागाच्या माध्यमातून केंद्रीय प्रशासनाचा कारभार पाहिला जात होता.

६) प्रांतीय प्रशासन

प्रशासनाच्या दृष्टिकोनातून सुलतानशाही कालखंडात खालील वेगवेगळ्या प्रांतात विभाजन केले होते. परंतु हे समान विभागात असल्याचे दिसून येत नाही. लष्करी अधिकाऱ्यांनी आणि सरदारांनी राज्याचे जे निरनिराळे भाग पाडले होते तेच सुलतानांनी कायम ठेवले. त्यांनाच 'प्रांत' किंवा 'इक्ता' असे नाव देण्यात आले होते. प्रांतीय प्रशासनाच्या प्रमुखास 'बली' अथवा 'मुक्ती' असे म्हणत. तो प्रांतातील शांतता, सुव्यवस्था राखणे तसेच सैन्याचा बंदोबस्त करणे, कराची वसुली करणे आणि न्याय व्यवस्था सांभाळणे. हे त्याच्या अधिकारक्षेत्रात येत होते. तो प्रांतीय शासक या नात्याने विस्तृत अधिकाराचा उपयोग करून घेत होता. आर्थिक बाबतीमध्ये म्हणजेच महसूल अथवा कर वसूल करण्यासाठी साहिब-ए-दिवाण अथवा ख्वाजा या अधिकाऱ्यांची मदत घेत असे. ख्वाजा या अधिकाऱ्यास मदत करण्यासाठी मुतसरीफ आणि कारकून या दोन अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. या व्यतिरिक्त प्रांतीय प्रशासनामध्ये प्रांतीय वजीर आणि प्रांतीय अरिज व काझी हे होते.

७) स्थानिक प्रशासन :

राज्यकारभाराच्या सोयीच्या दृष्टीने सुलतानशाही काळात प्रांत निरनिराळ्या जिल्ह्यात विभागण्यात आला होता. त्यास 'शिक' या नावाने संबोधले जात होते. याचा प्रमुख 'शिकदार' हा असे, तर जिल्ह्याचे विभाजन परगणा म्हणजेच तालुक्यामध्ये करण्यात आले होते. या परगण्यामध्ये 'मुनसिफ' आणि 'चौधरी' हे अधिकारी होते. जे तालुक्याचा कारभार सांभाळत होते. तालुक्याचे विभाजन ग्राम अथवा खेडे यामध्ये करण्यात आले होते या ग्रामाचा प्रमुख मुकादम हा होता तो संपूर्ण ग्रामाचा कारभार पहात असे. अशाप्रकारे सुलतानशाही काळातील केंद्रीय प्रशासनाचे स्वरूप दिसून येते. या दिल्ली सुलतानशाही काळातील प्रशासनाचा प्रभाव पुढील काळात आलेल्या मोगल साम्राज्यावर पडल्याचे दिसून येते. यावरून हे प्रशासन किती प्रभावशाली होते हे स्पष्ट होते.

ब) विजयनगर कालीन केंद्रीय प्रांतिक प्रशासन :

दक्षिण भारतातील हिंदु राज्यांचा विध्वंस करून तेथे मुस्लिम सत्ता स्थापन करणारा अल्लाउद्दीन खिलजी हा पहिला मुस्लिम होय. तुघलक सुलतानांच्या कारकिर्दीत ही अशा प्रकारचे प्रयत्न होवून दक्षिणेतील वारंगळ, द्वारसमुद्र आणि मदुराई ही हिंदू राज्ये खालसा करून सुलतानशाहीमध्ये समाविष्ट करण्यात आली. मुस्लिम शासकांची आक्रमणे, अत्याचारी वागणूक यामुळे दक्षिणेतील हिंदूंच्या मनात मुसलमानी शासकाबद्दल तीव्र असंतोष निर्माण झाला होता. तसेच मुहम्मद तुघलकाच्या काळात साम्राज्याचे विघटन सुरू झाले. या राजकीय अस्थिरतेचा फायदा घेऊन दक्षिणेत हरिहर व बुक्क यांनी इ.स. १३३६ मध्ये विजयनगरच्या राज्याची स्थापना केली. याच काळात हसन गंगू याने १३४७ मध्ये बहामनी राज्याची स्थापना केली.

पुढील काळात विजयनगरच्या राज्याची सतत भरभराट होत गेली. या राज्याचा विस्तार कन्याकुमारीपासून बेळगाव पर्यंत झालेला होता. इटालियन प्रवासी निकोलो कॉंटी याने १४२० मध्ये विजयनगरला भेट दिली होती. त्याने केलेल्या वर्णनावरून विजयनगरचे साम्राज्य हे बलाढ्य व ऐश्वर्यसंपन्न हिंदू साम्राज्य होते. विजयनगर येथे संगम वंश, शाल्व वंश, तुल्व वंश आणि अरविंदु वंश या चार वंशांनी साधारणपणे पावणे तीनशे वर्षे राज्य केले. अनेक कर्तबगार व पराक्रमी राजे या सत्तेवर येऊन गेले. त्यामुळे विजयनगरची भरभराट

झाली. दक्षिणेत हिंदू धर्म आणि संस्कृती यांचे पुनरुज्जीवन व संवर्धन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य या साम्राज्याने केले. येथील राज्यकर्त्यांनी लष्करी सामर्थ्या बरोबरच आदर्श शासनव्यवस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले. साहित्य, कला व शास्त्रांची भरभराट झाली. येथील शासन व्यवस्था लोकाभिमुख व कल्याणकारी होती. मध्ययुगीन भारतातील शासन व्यवस्थेचा अभ्यास करताना सुलतान कालखंड व मुघल कालखंडातील प्रशासन व्यवस्थेबरोबरच विजयनगरच्या प्रशासन व्यवस्थेचा आपणास विचार करावा लागेल. विजयनगर साम्राज्यात विविध सत्ताधिकाऱ्यांच्या कारकिर्दीतलिहिलेले ग्रंथ, शिलालेख व नाणी तसेच हंपी येथील उत्खननातून मिळालेले अवशेष व भारतात आले इटालियन प्रवासी निकोलो कोंटी, इराणच्या शहाचा वकील अब्दुल रजाक, दोमिंगो पेस हा पोर्तुगीज प्रवासी, याशिवाय बाबोसा, पियट्रो डेल्ला व्हेले या प्रवाशांचे वृत्तांत इत्यादी विविध साधनांमधील माहितीवरून विजयनगरच्या प्रशासन व्यवस्थेची माहिती मिळविणे शक्य होते.

सन १३३६ ते १५६५ या काळात दक्षिण भारतात विजयनगर येथे वैभवशाली हिंदू साम्राज्याची स्थापना झाली. त्याचे भोवतीच्या इस्लामी सत्तेबरोबर प्रदीर्घ संघर्ष चालू होता. असा संघर्ष असतानाही येथील सत्ताधीशांनी प्रजेच्या कल्याणकारीकार्याकडे व राज्यकारभाराकडे विशेष लक्ष दिले. त्यांनी अनियंत्रित व जुलमी पद्धतीने राज्यकारभार केला नाही. हिंदू धर्म व परंपरांचे व्यवस्थितपणे पालन करून ते राज्यकारभार करीत होते. : राज्यकारभारात राजाला मदत करण्यासाठी मंत्रीपरिषद होती. या मंत्रीपरिषदेत निरनिराळ्या जाती व जमाती प्रतिनिधी घेतलेले होते. प्रधान सेनापती व कोषाध्यक्ष यांना मंत्री परिषदेत व राज्यकारभारात महत्त्वाचे स्थान होते... राजाला सल्ला देण्यासाठी विद्वान ब्राह्मण, साहित्यिक, कवी व सेनापती यांची एक समिती असे. राजा हा या समितीच्या सल्ल्यानेच महत्त्वाचे निर्णय घेत असे.

अ) केंद्रीय प्रशासन :

१) राजा :

राजा साम्राज्यातील सर्वश्रेष्ठ अधिपती होता. या राजाला 'राया' अथवा 'नरेश' या नावाने संबोधले जाई. राजा हा राज्य आणि प्रशासन यामधील केंद्रबिंदू होता. प्राचीन भारतीय परंपरेनुसार राज्य 'सप्तांग विचारधारेवर' आधारलेले होते. राजा हा प्राचीन राज्याभिषेक पद्धतीचा अवलंब करीत होता. राजाची निवड करण्यामध्ये मंत्री आणि नायक याची महत्त्वपूर्ण भूमिका असे, तसेच राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे राजाच्या हाती होती. कायदा, कार्यकारी व न्याय या प्रशासनाच्या तिन्ही शाखांचा तो प्रमुख सत्ताधीश होता. राजा हा प्रमुख सत्ताधीश असला तरी धर्माची बंधने पाळून त्याला आपला राज्यकारभार करावा लागत असे. विजयनगर मधील राजानी अनियंत्रित स्वरूपाची राजेशाही निर्माण होऊ दिली नाही. म्हणजेच तो जुलमी हुकूमशहा बनला नाही. राज्य संवर्धन करणे, अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था राखणे इत्यादी कर्तव्य राजाला पार पाडावी लागत होती. कृष्णदेवराय यांनी लिहिलेल्या 'अमुक्तमाल्यादा' या ग्रंथामध्ये राजाची कर्तव्ये, स्वराज्य कारभारविषयीचे आपले विचार सांगितले आहेत. उत्तराधिकारी हे ज्येष्ठ मुलाला केले जात असे. परंतु कचित् प्रसंगी जर राजाला (पुत्र) नसेल तर एखाद्या योग्य व्यक्तीस युवराज पदावर बसविले जात असे. या युवराज पदासाठी संघर्ष झाल्याचे दिसून येत नाही, कारण राजश हा आपल्या हयातीतच आपला उत्तराधिकारी घोषित करीत असे. त्यामुळे गादीसाठी संघर्ष झाल्याचे विजयनगर साम्राज्यात दिसून येत नाही.

२) राज परिषद -

राजाच्या सल्लेला नियंत्रित करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असे. राजा हा महत्त्वपूर्ण घडामोडीबद्दल राज परिषदेचा सल्ला घेत असे. हीच परिषद राजाचा अभिषेक करत असे आणि देशाचे प्रशासनही करीत असे.

३) अन्य परिषद :

या परिषदे व्यतिरिक्त राजाला सल्ला देण्यासाठी अजून एक परिषद होती. या परिषदेमध्ये प्रांतीय सुभेदार, मोठ मोठे नायक, सामंत शासक, व्यापारी प्रतिनिधी असत. ही परिषद आकराने मोठी होती.

४) मंत्री परिषद :

केंद्रीय प्रशासनामध्ये मंत्रीपरिषद महत्त्वाचा घटक मानला जात असे. मंत्री परिषदेचा प्रमुख अधिकारी प्रधानी अथवा महाप्रधान (प्रधानमंत्री) हा होता. मंत्री परिषदेमध्ये प्रधानमंत्री, मंत्री, उपमंत्री, वेगवेगळ्या विभागाचे अध्यक्ष आणि राजाच्या जवळचे संबंधित असणारे लोक त्यामध्ये असत. ही मंत्री परिषद साधारणपणे २० सदस्यांची असे. या मंत्रीपरिषदेच्या अध्यक्षस 'सभा नायक' या नावाने संबोधले जात. तसेच प्रधानमंत्री अथवा प्रधानी हा सुद्धा या परिषदेचा अध्यक्ष होऊ शकत असे. या मंत्री परिषदेमध्ये विद्वान, राजकारणामध्ये निपुण असणारे व ज्यांचे वय पन्नास ते सत्तर वर्षे असेल अशाच निरोगी व्यक्तीस या मंत्री परिषदेचा सदस्य बनविले जात

होते. ही मंत्री परिषद केंद्रीय प्रशासनामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जात होती. राजा हा आपल्या कारभारामध्ये या मंत्री परिषदेचा सल्ला घेत असे. परंतु त्यांचा सल्ला राजावर बंधनकारक नसे.

५) दंड नायक :

केंद्रीय प्रशासनामध्ये या इतर अधिकाऱ्यांच्या व्यतिरिक्त दंड नायक हे उच्च अधिकारी होते. 'दंड नायक' हे पद असून वेगवेगळ्या अधिकाऱ्यांची विशिष्ट श्रेणी होती. या विशिष्ट श्रेणीलाच दंड नायक या नावाने ओळखले जात होते. या दंड नायकांना प्रशासनामध्ये सेनापती, न्यायाधीश, प्रांतपती असे अधिकारी म्हणून नेमले जात होते. केंद्रीय प्रशासनामध्ये राजा आणि युवराज यांच्यानंतर प्रधानमंत्री अथवा प्रधानी हा महत्त्वाचा अधिकारी राज्यकारभार पाहत असे. मराठाकालीन पेशवा हे जसे पद होते तसेच विजयनगर साम्राज्यात प्रधानी हे पद होते..

६) केंद्रीय सचिवालय :

विजयनगरकालीन केंद्रीय प्रशासनामध्ये फक्त राजा आणि त्याचे मंत्रीपरिषद हेच राज्याचा कारभार पहात होते. असे नाही तर केंद्रामध्ये एका सचिवालयाची स्थापना करण्यात आली होती. हे सचिवालय वेगवेगळ्या विभागांमध्ये विभागले होते. यामध्ये 'रायसम' अथवा सचिव, कर्निकम म्हणजेच अकाउंटेंट असे अधिकारी असत. या विभागातील प्रमुखांना वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जात होते. जसे की 'मानेय प्रधान', 'गृहमंत्री', 'मुद्राकर्ता' हा अधिकारी शाही दरबारातील मुद्रा ठेवण्याचे काम करत असे. अशाप्रकारे वेगवेगळ्या अधिकाऱ्यांच्या माध्यमातून विजयनगर साम्राज्यातील केंद्रीय सचिवालय करण्यात आले होते.

७) प्रांतीय प्रशासन :

विजयनगर साम्राज्य अनेक प्रांतांमध्ये विभागले गेले होते. या प्रांतांना राज्य अथवा मंडल असे म्हणत. विजयनगर साम्राज्यात या प्रांतांची संख्या सातत्याने बदलत गेलेली दिसून येते. इ. स. १४ वे ते १६ वे शतकादरम्यान प्रांतांचा विस्तार होत गेल्याचे दिसून येते. कृष्णदेवरायांच्या काळामध्ये प्रांतांची संख्या सगळ्यात होती. या प्रांतांना मंडलमध्ये विभाजीत केले होते. या मंडला विषयी काही इतिहासकारांची मते वेगळी असा दिसून येते. त्यांच्या मते मंडल हा प्रांताचा मोठा विभाग होय.

प्रत्येक प्रांतावर राज्यपाल किंवा प्रांताधिकारी नेमण्यात येत असे. त्यास 'नायक' असे म्हणतात. ही पदे रा घराण्यातील कर्तबगार राजपुत्र किंवा पराक्रमी सरदार याना देण्यात येत असत. प्रांताधिकाऱ्यांना नेमण्याचा काढून टाकण्याचा अधिकार राजाला होता. प्रांताधिकारी हा प्रांताचा सर्वश्रेष्ठ असून तो स्वतःची स्वतंत्र फोर बाळगत असे. त्याच्या मदतीसाठी मुलकी व लष्करी अधिकारी असत. या नायकांना (प्रांताधिकारी) राज्याच्या जमाखर्चाचा हिशोब राजाकडे सादर करावा लागे. प्रांताच्या एकूण उत्पन्नापैकी एक तृतीयांश उत्पन्न केंद्र सरकारकडे पाठवावे लागे, व राहिलेले दोन-तृतीयांश उत्पन्न प्रांताच्या खर्चासाठी वापरले जात असे. याकामी दुर्लक्ष केलू तो गुन्हा समजून नायकास कडक शासन होत असे. प्रांताची व्यवस्था केंद्राप्रमाणेच होती. केंद्रातील शां सामर्थ्यवान असल्यामुळे नायक त्यांच्या नियंत्रणात राहत असत. राजा कमकुवत असल्यास नायक स्वतंत्र बागत असे.

८) नायकार व्यवस्था :

प्रांतीय प्रशासनामध्ये या नायकर व्यवस्थेचा उल्लेख केला गेला आहे. या व्यवस्थेबद्दल अनेक इतिहासकारांमधी मतभेद असल्याचे दिसून येते. काही इतिहासकारांच्या मते विजयनगर साम्राज्यात सेनानायकालाच 'नायक' असत. तर काही इतिहासकारांच्या मते हे नायक वस्तूतः सरजामदार होते. ज्यांना राजा वेतनाच्या मोबदल्ये काही जमीन देत असे. या दिलेल्या जमिनीला 'अमरम्' या नावाने संबोधले जात असे. जो या दिलेल्या जमिन उपभोग करतो त्यास 'अमर नायक' असे म्हणत. सोळाव्या शतकाच्या मध्यावधीमध्ये या नायकांची संख्या जवळ जवळ दोनशे एवढी होती. हे नायक तामिळनाडू या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात नियुक्त करण्यात आले होते. नाकर व्यवस्थेचा उल्लेख प्रांतीय प्रशासनाच्या संदर्भात केला आहे. परंतु नायकाची स्थिती प्रांतीय गव्हर्नरच्या तुलनेत वेगळी होती हे खालील गोष्टींवरून दिसून येईल.

१. प्रांतीय गव्हर्नर हा प्रांतांमध्ये राजाचा प्रतिनिधी म्हणून काम पाहत असे तर नायक हा एक सैनिक सामंत होता. तो फक्त राजाला महसूल पाठवून देणे आणि सैनिकी मदत करणे एवढेच काम करत असे या कामाक त्याला काही जिल्ह्यांचा प्रदेश देऊ करण्यात आला होता.

२. प्रांताच्या गव्हर्नरच्या तुलनेत या नायकांना आपल्या प्रदेशात अधिक स्वातंत्र्य होते. राजा हा नायका यांच्या प्रदेशांमध्ये एखादी घटना घडली असेल तर त्यामध्ये हस्तक्षेप करत नसे. एखाद्या नायकाने अक्षम्य गुन्हा केला असेल तरच राजा त्यामध्ये हस्तक्षेप करून त्याला त्या पदावरून दूर करत असे. ३. गव्हर्नरच्या तुलनेत नायक हे आपल्या प्रदेशात कृषी योग्य जमिनीचा विस्तार करणे, शेती अथवा सामान जनतेचे रक्षण करणे, जंगल साफ करणे इत्यादी आपले उत्तरदायित्व मानत असत. या नायकर व्यवस्थेक चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास

केल्यास ही व्यवस्था मध्यकालीन युरोपमधील सामंतवादाची आठवण करून देते. या व्यवस्थेमध्ये सामंतवादी लक्षणे आपणास दिसून येतात. हीच 'नायगार' व्यवस्था विजयनगर साम्राज्याच्या विनाशास कारणीभूत ठरली.

९) स्थानिक प्रशासन :

प्रत्येक प्रांताचे विभाजन अनेक जिल्ह्यात करण्यात आले होते या जिल्ह्यांना 'कोट्टम' अथवा 'चलनाडु' म्हणत असत. या कोट्टमचे विभाजन 'नाडू' मध्ये करण्यात आले होते. ज्याला आज परगणा अथवा तालुका या नावाने संबोधले जाते. नाडूचे विभाजन मेलाग्राम मध्ये करण्यात आले होते. या 'मेलाग्राम' मध्ये किमान ५० गावांचा समावेश होता. प्रशासनातील सर्वात छोटा विभाग म्हणजे 'उर' किंवा 'ग्राम' हा होय. काही ग्रामाच्या समूहाला 'स्थळ' आणि 'सीमा' असे म्हटले जाई. या ग्रामाचा कारभार पाहण्यासाठी 'ग्राममंडळ' असे त्याच्या प्रमुखाला 'अय्यंगार' असे म्हणत. हा अधिकारी ग्रामरक्षण, गावात शांतता राखणे, गावातील न्यायनिवाडा करणे इत्यादी कार्ये त्यास करावे लागत असे. हा अधिकारी वंशपरंपरागत असे. त्याशिवाय खेड्यात 'सेनातेव्वा' (हिशोबनीस), 'तलरा' (कोतवाल), 'बिगार' व इतर अधिकारी होते. ग्राम अधिकाऱ्यांना पैसे, धान्य अथवा जमीन या स्वरूपात वेतन मिळत असे. ग्रामपंचायतीच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'महानायकाचार्य' हा अधिकारी असे. त्यांच्यामार्फत राजा खेड्यातील कारभारावर लक्ष ठेवत असे. तो ग्राम व राजा यांच्यामधील दुवा होता.

अशा प्रकारे विजयनगर साम्राज्याचा राज्यकारभार काही विशिष्ट तत्त्वावर आधारलेला होता. त्यामुळे तो कार्यक्षम झालेला होता. परंतु त्यात काही दोष होते, प्रांतीय राज्यपालांना मोठ्या प्रमाणात स्वातंत्र्य देण्यात आले होते त्याचा त्यांनी दुरुपयोग केला. त्याचप्रमाणे नगरचे सैन्यमुद्धा अपेक्षेप्रमाणे कार्यक्षम नव्हते. पोर्तुगीज लोकांना व्यापाराच्या निमित्ताने पश्चिम किनाऱ्यावर व्यापारास विजयनगरच्या राजाने परवानगी दिली. ही एक मोठी चूक झाली असे म्हणावे लागेल. या विविध दोषांमुळे विजयनगरचे साम्राज्य हळूहळू हास पावले.